

**XX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ
ЖАРТЫСЫНДАҒЫ
ГЕРМАНИЯДАҒЫ ТҮРІК
ДИАСПОРАСЫ ЖӘНЕ
МИГРАЦИЯЛЫҚ ҮРДІС**

Миграциялық үрдіс – қоғамның күрделі түрде бірнеше бағыт бойынша өзгеруіне себеп болатын үлкен төңкеріс. Ол – ұлт-аралық байланыс, мәдениеттердің тоғысуы, демографиялық өзгерістер, саяси қақтығыстар және өркениеттің жаңа бағытта дамуы немесе құлдырауына алып келеді. Сондықтан да кез келген тарихи маңызы бар оқиға ретінде, көші-қон тақырыбы тарихшылар үшін зерттеуге өзекті. Тақырыпты зерттеу барысында көптеген маңызды мәселенің беті ашылады. Бір ұлттың өзге ұлт мекеніне қоныс тебуі, жаңа ортаға дағдылануы қоғамның бөлінбес бөлшегіне айналуы күрделі үрдіс. Миграциялық үрдістің алғышарттары, себебі, салдары мен оқиғаның даму желісінде қоғамда қандай өзгерістер орын алды және сол өзгерістер әлемдік экономика мен саясатқа ықпалын тигізе ме деген мәселелердің зерттеліп талдануы маңызды. Миграциялық үрдіс қоғамға өмірлік әсерінің маңыздылығымен қатар теориялық ғылыми негізі демограф, экономист, әлеуметтанушы, саясаттанушы және тарихшы мамандар үшін күрделі.

XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басында миграция, интеграция, диаспора мәселесін қарастырған неміс тарихнамасына қысқаша шолу жасасақ. 1970-1980 жылдары Германияда неміс зерттеушілерін көші-қон мәселесімен қатар түріктерге қатысты зерттеулер қызықтырды. Мәселен, М. Маттес «ГФР гастарбайтерлері» [1] еңбегінде 1950 жылдан 1970 жылға дейінгі гастарбайтерліктің басталуы мен қалыптасу тарихын қарастырады. Сонымен қатар неміс тарихнамасында түрік жұмысшыларын зерттеу барысында жалпы мәселеге қатысты мәлімет беретін еңбектер пайда болды. Р. Калаклер «ГФР-дегі түрік әйелдері» [2] атты зерттеу еңбегінде Германияда өмір сүріп жатқан түрік әйелдерінің батыс қоғамына сіңісу үрдісі қалай жүрді және қандай қиындықтарды бастан кешірді деген мәселелерді тікелей сұхбат жүргізу арқылы анықтады. Яғни, бұл автордың еңбегінің шынайылығына оң баға беруге болады. Сонымен қатар Ц. Эрциуес, Ц. Сеносак, И. Сельк, К. Никодемус, Р. Гайб, Д. Гектюрктерді [8] Германиядағы түрік диаспорасының мәдени құндылықтарын зерттеу қызықтырды. Бұл құндылықтарға көркем әдебиет, музыка, кино және театр жатады. Түрік диаспорасы мәселесін жеке аспектілермен У. Виламовиц-Мелендорф, А. Голдберг, Д. Халм, Т. Бадавия, И. Тучи [8] атты зерттеушілер

де қарастырған. Жалпы соңғы жылдары неміс зерттеушілері ГФР-дегі миграциялық үрдіс, интеграция, диаспора мәселелерін зерттеу арқылы қоғамның саяси-экономикалық жағдайының кейбір тұстарын айқындайды.

Германиядағы түріктердің экономикалық аспекті тұрғысынан зерттеуші түрік ғалымдары Фарук Чен, Оз Гюр «ГФР және басқа мемлекеттердегі жұмысшы түріктер – экономикалық күш ретінде» [3] атты зерттеулерінде түрік диаспорасының неміс экономикасына қосқан үлесі, түрік экономикалық элитасының қалануы мен гастарбайтерлердің жалпы жағдайын баяндайды. Олардың пікірінше, түріктер Германияда экономикалық күш ретінде басты рөл ойнайды. Жем Шентюрк пен Юнус Улус «ЕС және Германия: түрік кәсіпкерлерінің экономикалық күзіреті» [4] атты зерттеу еңбегінде еуропалық экономикаға түрік бизнесмендерінің тигізген ықпалын қарастырады. Жалпы түрік зерттеуші ғалымдардың мәліметтерінің басым көпшілігі отанына оралған мигранттар мен Германияда тұрып жатқан түріктермен сұхбат нәтижесінде алынған.

Ендігі кезекте тарихнамалық тұрғыда тақырыпқа қатысты кеңестік зерттеушілер С.Н. Власова, Т.С. Гушина, Ю.Д. Квашнина, И.А. Мельникова, А.Г. Осипова, Н.С. Папенко [8] мәліметтерін талдасақ. Аталған зерттеушілер жұмыс күшінің пайдалану себебінің жалпы тенденцияларын, орташа дамыған мемлекеттен жоғары дамыған мемлекетке жұмысшылар жіберудің маңыздылығын көрсетуге тырысады. Авторлар миграциялық үрдістің себебін, жұмысшы жіберуші және қабылдаушы мемлекеттерге қатысты оң және теріс тұстарын зерттеді. Неміс үкіметінің Түркия жұмысшыларын қабылдаудағы негізгі көздегені арзан еңбек күші арқылы материалдық пайданы ұлғайту. Шетелдік жұмысшылар тұрғылықты неміс халқы қаламаған қара, ауыр жұмыстарды атқарды.

Байырғы неміс тұрғындарына түріктердің сіңісіп кетуі оңай болмады. Тіпті, өздерінің ұлттық ұстанымын берік сақтаған түріктер жана батыстық мәдениетті қабылдаудан бас тартты. Түріктердің «Уақытша жұмысшы» психологиясы неміс қоғамының принципіне сай сіңісуіне кедергі келтірді. Өйткені, олардың санасында мерзімді жұмыс уақытын өтеген соң отанына оралу тұрды.

Ресейлік тарихшы Н.Г. Киреев [5] түрік диаспорасының тарихын зерттей отырып, алғашқы гастарбайтерлік кезеңнен бастап үлкен диаспора дәрежесіне жеткенге дейінгі эволюциялық даму кезеңін көрсетеді. Зерттеуші С.В. Пого-

рельский [6] жариялаған мақалаларында Германиядағы түрік диаспорасының жағдайы мен неміс қоғамына тигізген ықпалына талдау жасайды. Ол Еуропа мен Түркияның талаптарын қанағаттандыратын неміс әлеуметі мен түрік үкіметі тарапынан құрылған қоғамдық ұйымның арасындағы саяси аспектіге аса назар аударады. Түрік диаспорасының маргиналды жағдайын зерттеуші ғалымдар И.Н.Костина, И.В. Акулова, Р.Н. Али-Заде, О.П. Бибилова [7]. Түріктердің өз мәдениеті мен туған тілінен алыстап, бірақ соғұрлым неміс қоғамына да сіңісе алмауы немістер үшін де, мигранттар үшін де қиындықтар тудырған. Бұл жағдай қоғамдағы ұлт-аралық қайшылықтар тудырғандығы сөзсіз. Жалпы бұл тақырып батыстық зерттеушілердің еңбектерінде де кездеседі. У. Манко, А.Эрулмаз, Г. Пирик, М. Байсер [8] еңбектерінде. Батыс зерттеушілері ішінде бұл мәселеге қызығушылық білдермеген негізінде ағылшындар. Олардың зерттеулерінде нақты түрік диаспорасына қатысты мәлімет берілмеген. Олар жалпы шығыстан батысқа бағытталған иммиграция мәселесін қарастырады.

Тарихнамалық мәселені қарастыру барысында біз мына жағдайларды анықтаймыз. Зерттеушілердің басым көпшілігі жалпылама мәлімет бере тұра, жеке аспектілерді де қарастырады. Мысалы, экономикалық, мәдени байланыстар. Кейбір батыстық зерттеушілер түрік диаспорасы тақырыбын ГФР үшін қауіп тудыратын мәселе ретінде қарастырады. Мәселен, діни тұрғыдан ислам діні мен христиан дінінің араласуы мен батыстықтардың исламдану үрдісі. Неміс авторлары түрік мигранттарының жеке мүдделеріне, олардың батыс қоғамына сіңісу үрдісінде қандай қиындықтарға тап болды деген мәселелерге аз мән берген. Ал түрік авторлары гастарбайтерлердің қоғамға қиындықпен бейімделуін неміс қоғамынан көреді. Жалпы, аталған зерттеушілер Германиядағы түрік диаспорасы, шығыс пен батыс өркениетінің байланысы, интеграциялық үрдіс пен мәдениеттің ықпалы жайлы құнды мәлімет береді.

XX ғасырдың екінші жартысынан бастап жер шарының көптеген мемлекеттерінде әлемдік деңгейдегі миграциялық үрдістер орын алды. Үрдіс қоғамның әлеуметтік, діни, мәдени, экономикалық және саяси тұрғыдан өзгеріске ұшырауына ықпал етті. Әсіресе, екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Батыс Еуропа елдерінің, соның ішінде Германияның ішкі жағдайы мигранттарды тарту орталығына айналды. Мемлекетті қайта орнына келтіру мақсатында кәсіпорындар ашылды, жұмыс орындарының көбейіп, жұмыс күшінің же-

тіспеушілігі басқа мемлекеттерден еңбек ететін адамдарды талап етті. Неміс қоғамы шетелдік жұмысшыларды Италия, Грекия, Испания, кейін Түркия мемлекетінен тартты. Қоныс аударылғандардың алдыңғы орнында түрік азаматтары болды. Нәтижесінде, түріктер неміс қоғамының бөлінбес бөлшегіне айналды. Дәл сол уақытта Түркияда жұмыссыздықтың деңгейі жоғары болды. Түркия үкіметі Батыс Германияға түрік гастарбайтерлерін жұмысшы ретінде жалдауға ұсыныс білдірді. Алайда, неміс қоғамдық қызметі мен еңбек жөніндегі министрі Теодор Бланк өз тарапынан қарсылығын ашық жариялады. Ол екі мемлекет арасында мәдени ұқсастықтың мүлдем жоқтығын және кедей елді-мекендердегі жұмыссыздықты алдыға тартты.

Бірақ, сыртқы саяси жағдайындағы біршама қиындықтар министрдің қарсылығын орындай алмады. Мысалы, НАТО құрамындағы мемлекеттер мен Варшава келісімінің мүшелерімен саяси қарсылықтар орын алған. Дәл осы жылы Берлин қабырғасы тұрғызылды. Әлеуметтік нарықтық шаруашылықтың нобайы жасалынды. Нәтижесінде Германия мемлекеті Түркиямен жұмысшылар жөнінде келіссөздер жүргізді. 1961 жылы 30 қазанда Германия Федеративті Республикасы мен Түркия мемлекеті арасында «жұмысшы мигранттарды жұмысқа тарту» жөніндегі келісімге қол қойды, келісім түрік азаматтарының уақытша жұмысқа орналасуына мүмкіндік берді. 1963 жылы мамыр айының 15-і түріктер үшін Германияда «Anadolu» газетінің алғашқы тиражы шықты. Түріктер Германияға гастарбайтерлер ретінде келіп, көпшілігі қалған өмірін сонда сүруге қалып қойды. Келісім аясында, Стамбул қаласында неміс қызмет жөніндегі өкілділігі ашылды. Өкілділік жалдамалы жұмысшыларды іздеп, тіркеумен айналысты. Түркияға жұмысшы эмигранттарды Германияға жіберудің екі тиімді себебі болды. Біріншіден, түрік ер азаматтары шетелде жұмыс істеп, жақсы табыс тауып, отанындағы отбасын асырай алатын болды. Екіншіден, түрік жұмысшылары кәсіптік деңгейін жоғарылатып, еліне жаңа техникалық білім, тәжірибемен оралып, отанында да іс жүзінде жүзеге асырады. Германияда жұмыссыздар саны 94.856 адам тіркелді. Сонымен қатар, жалпы бос жұмыс орындар саны 572.758.

Германиядағы түрік жұмысшыларының көші-қон тарихын екі кезеңге бөлуге болады: Алғашқы кезең – 1961 жылдан бастап 1973 жыл аралығы, кейінгі 1975 жылдан бастап қазіргі уақытқа дейін. Халық санағы мәліметтері бойынша 1961 жылы түрік азаматтарының саны шама-

мен 7117 болды [9]. Осы жағдай Германияның әлеуметтік-демографиялық жағдайын өзгеріске ұшыратты. Енді үкімет тарапынан Германияға түрік жұмысшыларының келуін уақыт жағынан тежеу жоспарланды. Сол себепті, түріктерді италялықтар, гректер мен испандықтар секілді «гастарбайтерлер» – «уақытша жұмысшылар» деп атады. Жұмысшылар екі жылдық жұмыс мерзімін орындап, отанына оралады деп болжалды. Осылайша, неміс үкіметі Германияда түрік азаматтарының тұрғылықты халқы болып кетпеуін қадағалады. Бірақ үш жыл өткеннен соң, неміс жұмыс берушілерінің сұранысымен, Германия мен Түркия арасындағы жұмысшылар жөніндегі келісім жаңарды. Жұмысшылардың еңбек жөніндегі келісімшарты ұзартылды. Оған себеп болған екі жағдайды көрсетуге болады:

Біріншіден, жұмысшыларды елге тасымалдау көп қаржыны талап етті. Екіншіден, жұмысқа келген жаңа шетелдіктерді кәсіпке оқыту қымбат болды. Салыстырмалы түрде бұрынғы еңбек етушілер әлдеқайда тәжірибелі болды. Кейінірек, түрік жұмысшыларына отбасыларымен бірігуге рұқсат етілді. Германияда 1961-1973 жылдар аралығында 2,7 миллион түрік азаматтары жұмысқа өтініш білдірді. Бірақ олардың 750 мыңдайы ғана мемлекетке орналасуға рұқсат алды [9].

1973 жылы халықаралық мұнай дағдарысына байланысты шетелден жұмысшы қабылдау үрдісі уақытша тоқтатылды. Бірақ 1975 жылы түрік гастарбайтерлеріне отбасыларымен қайта қауышуға рұқсат берілді. Бұл өз кезегінде түрік жұмысшыларының екінші толқынының қоныс аударуына алып келді. Зерттеушілердің пайымдауынша, жұмыс істеуге келген түрік азаматтарының жартысына жуығы елде тұрғылықты қалып, екінші жартысы отанына оралған.

Түркия үкіметі Германиядағы отандастарына білім мен мәдениет саласында көп қолдау жасады. Мәселен, мешіт құрылысын, түрік тілінде сабақ беретін мектептер салу жағынан қаржыландырды. Сонымен қатар, шетелдегі түрік азаматтарына қатысты қос азаматтық заңына түзетулер енгізді. Түркия үкіметін шетелдегі отандастарының жаңа қоғамға бейімделуі мен оларды толғандыратын мәселелері алаңдатты және олардың ұлттық тілі, мәдениетін ұмытпай ұрпақтарына дәріптеуін қадағалады.

1980 жылдары миграциялық заңнаманың либералдануынан кейін, Таяу Шығыс, Шығыс Еуропа, Орта Азиядағы саяси өзгерістер орын алды. Бұл уақытта Германияда түріктердің қоғамы қалыптаса бастады. Бұл неміс қоғамына

қауіпті әлеуметтік көрініс ретінде қабылдана бастады. 1983 жылы «Отанына оралатындар үшін көмек» атты заң аясында Түркияға кері қайтатындар үшін жеңілдік ретінде ересек адамға 10 мың марка, ал балалар үшін 1,5 мың марка төленеді [10]. Алайда, бұл заң Германия үшін өз мақсатына жетпеді. Отанына кеткен жұмысшылар Түркияда тұра алмай, әртүрлі сылтаумен қайта Германияға оралған.

1990 жылдары түрік мигранттарының Германияға бейімделуі діни, мәдени және тұрмыстық сипатта болды. Келушілердің саны жыл сайын арта түсті. Мемлекет олардың уақытша статусын сақтай алмады. Мигранттар уақыт өте саяси құқыққа ие болып, жеке ұйымдар құра бастады. Олар социал-демократтардың жергілікті еңбек жөніндегі жиналыстарына қатысып, әкімшілік жұмыстарына араласа бастады. Түріктердің діни қағидалары немістер тарапынан оң қабылданбады. Мигранттар үшін алғашқыда әлеуметтік тұрғыдан қиындықтар туғызған – білім алу, жұмыссыздық, неміс тілін игерудегі қиындықтар, жергілікті мәдениетке үйрену және медициналық қызмет көрсетілу болды. 1993 жылы Германия үкіметі мигранттарды үй жаймен қамтамасыз ету туралы заңды алып тастады. Бұл түріктердің келуіне кедергі ретінде қолданылған әрекет болды. ГФР-да заңсыз миграциялық үрдіс күшейді. Қоныс аударушылар көбейіп, жылдан жылға саны арта түсті. Қоныс аударылғандар үшін азаматтық алу қиындау болды. Алайда, 1991-1999 жылдардағы азаматтық туралы заң Германияда туылған балаларға азаматтық алуға рұқсат етілді. 2000 жылы 1990 жылдан кейін туылғандарға азаматтық беру туралы заң қабылданды. Неміс үкіметі түріктерге қос азаматтыққа рұқсат бермеді. Бірақ, 18 жастан 23 жас аралығындағы азаматтарға азаматтық таңдауға рұқсат етілді [11].

Түріктерді өздерінің ата-дәстүрімен байланыстырушы құралы – дін болды. 2009 жылы 63,2% мұсылман елді мекендері тіркелді. Мигрант түріктер діни қағидаларына берік болды,

мешіттердің саны көбейді. Кейінгі түрік ұрпақтары үшін неміс қоғамына бейімделу алқашқы толқынға қарағанда жеңіл болды. Бірақ тіл жағы қиындық туғызды. Германиядағы мектептер, жоғары оқу орындарында түріктерге неміс тіліндегі оқу бағдарламаларын игеру жергілікті ұлтқа қарағанда қиын еді. Күнделікті тіршілікте түрік тілді қолданғанда неміс тілінің кейбір сөздері мен тіркестерін қоса пайдалану, немесе неміс тілінде сөйлеу барысында түрікше тіркестерді қосып жіберу секілді тілге қатысты қиындықтар болды. Бірақ бұл қиындықтарға қарамастан түріктер сапалы жоғары білім алып, мамандықтары бойынша немістермен қатар еңбек етуде.

Сонымен, өзінің 55 жылдық тарихы бар түрік диаспорасының өкілдері Германияда неміс азаматтығын алуымен қатар жоғары білім алып, мәдени, саяси тұрғыдан Еуропа, соның ішінде Германияға зор ықпалын тигізуде. Олар жеке меншік иеленумен қатар ГФР экономикасына үлкен үлес қосты. Қазіргі таңда Германияда 80 мыңға жуық түрік бизнесмендеріне тиесілі компаниялар бар, 57 мыңнан аса түріктер жеке бизнестерін жүргізуде. Сонымен қатар саяси өмірде «жасылдар» партиясының өкілі Джем Özdemir, «социал-демократ» партиясының өкілі Вурал Огерді айтып кетуге болады. Мәдени өмірде жазушы және актриса Эмине Севги Оздамар, журналист әрі жазушы Эртугрул Озкоқ, режиссер, сценарий жазушы, актер Фатих Акын [12]. Жалпы, түріктер Германияға қарапайым жұмысшы ретінде келіп, жергілікті неміс ұлтымен тең дәрежедегі ұлт статусына көтеріліп үлгерді. Қоғамның бөлінбес бөлшегіне айнала тұра, ары қарайғы дамудың шыңына жетуге нық бейімделуде. Бұл үрдіс нені көрсетеді? Яғни, әлемдік миграциялық үрдіс бұл адамзаттық, мемлекетаралық, ұлтаралық байланысты ығыстыратын да, біріктіретін де және шиеленістіріп қоғамның жаңа даму сатысын көрсететін күрделі үрдіс. Бұл құбылыс түрік диаспорасының гастарбайтер болып келіп, неміс қоғамында түрік элитасына айналу процесін анық көрсетті.

Әдебиеттер

- 1 Mattes M. Gastarbeiterinnen in der Bundesrepublik. Anwerbepolitik, Migration und Geschlecht in den 50er bis 70er Jahren. FaM, 1999.
- 2 Kalaclar R. «Meine Welt sprang ausdemGleis». Türkische Frauen in der BRD. Bonn, 1993.
- 3 Şen Faruk. Euro-Türkler (Avrupa'daTürkVarlığıveGeleceği. İstanbul, 2007; FarukŞen. Almanya'dakiTürkiye. İstanbul, 2000; ŞenFaruk. Türkiye AB Piiükilerinde Die Etkenler. – Ankara, 2005; Şen, Faruk. The Historical Situation of Turkish Migrants in Germany. Immigrants & Minorities, Volume 22. – № 2-3. July 2003. – P. 208-227.
- 4 Şen Faruk, GürayÖz, YunusUlusoy. AvrupaTürkleri Federal Almanya veDiğer AB ÜlkelindeCalisanTürklerinEkonomikGüğü. İstanbul, 1999

- 5 Киреев Н.Г. Турецкая диаспора на Западе // Мусульмане на Западе. – М., 2002
- 6 Али-Заде Р. Н. Турецкая диаспора в странах Западной Европы в 60 – 90-е гг. XX в.: проблемы интеграции: дис. канд. ист. наук. – Владимир, 2008. 3.
- 7 Погорельская С.В. Турецкая община в ФРГ: Между интеграцией и исламом// Актуальные проблемы Европы. Диаспоры в Европе: новая роль в обществе/ ИНИОН РАН. – М., 2009. – № 4.
- 8 Слободенюк В.В. Турецкая диаспора в Германии: социально-экономическое, политическое и культурное положение во второй половине XX – начале XXI вв. // автореф. Насоиск. уч. ст. к.и.н. – Краснодар, 2011.
- 9 Şen, Faruk (2002), «Forty years Later: Turkish Immigrants in Germany», <http://www.tusiad.us>: Retrieved on June 5th 2009
- 10 <http://multimedia.zdf.de/2010/sport/infografik/tuerkei/tuerken.swf>
- Карачурина Л. Иммиграционная политика Германии: успешный и неуспешный опыт. //Мировая экономика и международные отношения, 2008. – №7.
- 11 Gogolin, Ingrid (2002), «Linguistic Diversity and New Minorities in Europe», Retrieved on July 29th 2009.
- 12 Владимир Аватков, Екатерина Чулковская: «Мягкая сила» Турции в Германии и евразийская концепция Путина. – М., 2012.

References

- 1 Mattes M. Gastarbeiterinnen in der Bundesrepublik. Anwerbepolitik, Migration und Geschlecht in den 50er bis 70er Jahren. FaM, 1999.
- 2 Kalaclar R. «Meine Welt sprang ausdemGleis». Türkische Frauen in der BRD. Bonn, 1993.
- 3 Şen Faruk. Euro-Türkler (Avrupa'daTürkVarlığıveGeleceği. Istanbul, 2007; FarukŞen. Almanya'dakiTürkiye. Istanbul, 2000; ŞenFaruk. Türkiye AB İlişkilerinde Die Etkenler. – Ankara, 2005; Şen, Faruk. The Historical Situation of Turkish Migrants in Germany. Immigrants & Minorities, Volume 22. – № 2-3. July 2003. – P. 208-227.
- 4 Şen Faruk, GürayÖz, YunusUlusoy. AvrupaTürkleri Federal Almanya veDiğer AB ÜlkelerindeCalisanTürklerinEkonomikGüçü. Istanbul, 1999
- 5 Kireev N.G. Tureckaja diaspora na Zapade // Musul'mane na Zapade. – М., 2002
- 6 Ali-Zade R. N. Tureckaja diaspora v stranah Zapadnoj Evropy v 60 – 90-e gg. HH v.: problemy integracii: dis. kand. ist. nauk. – Vladimir, 2008. 3.
- 7 Pogorel'skaja S.V. Tureckaja obshhina v FRG: Mezhdru integraciej i islamom// Aktu-al'nye problemy Evropy. Diaspory v Evrope: novaja rol' v obshhestve/ INION RAN. – М., 2009. – № 4.
- 8 Slobodenyuk V.V. Tureckaja diaspora v Germanii: social'no-jekonomicheskoe, poli-ticheskoe i kul'turnoe polozhenie vo vtoroj polovine HH – nachale HHI vv. // avtoref. Nasoisk. uch. st. k.i.n. – Krasnodar, 2011.
- 9 Şen, Faruk (2002), «Forty years Later: Turkish Immigrants in Germany», <http://www.tusiad.us>: Retrieved on June 5th 2009
- 10 <http://multimedia.zdf.de/2010/sport/infografik/tuerkei/tuerken.swf>
- Карачуринa Л. Иммиграционнаja политика Germanii: uspeshnyj i neuspeshnyj opyt // Mirovaja jekonomika i mezhdunarodnye otnosheniya, 2008. – №7.
- 11 Gogolin, Ingrid (2002), «Linguistic Diversity and New Minorities in Europe», Retrieved on July 29th 2009.
- 12 Vladimir Avatkov, Ekaterina Chulkovskaja: «Mjagkaja sila» Turcii v Germanii i ev-razijskaja koncepcija Putina. – М., 2012.